

УДК 793.35:930(477.54)«18/19»

В. А. Альков
Харківський національний медичний університет

ТРАНСФОРМАЦІЯ ХАРКІВСЬКОГО КЛУБНОГО ДОЗВІЛЛЯ В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті на прикладі Харкова розглядається проблема модернізації клубного дозвілля мешканців великих міст Російської імперії. Автор звертає особливу увагу на тенденцію до демократизації клубів і виникнення в місті закладів за ознакою інтересів чи професії, зміну їх ролі в повсякденному житті городян. Зроблено висновок про те, що клубна культура поширилась на широкі верстви населення, сприяла консолідації нових страт міського співтовариства. Визначено, що сформувався новий тип клубу, яким був дозвілєвий комплекс. Установлено, що клубне дозвілля в цей період стало частиною міського способу життя.

Ключові слова: клубне дозвілля, модернізація, демократизація, городяни, повсякдення, спосіб життя.

В статье на примере Харькова рассматривается проблема модернизации клубного досуга жителей больших городов Российской империи. Автор уделяет особое внимание тенденции к демократизации клубов и возникновению в городе учреждений по принципу интересов или профессии, изменению их роли в повседневной жизни горожан. Сделан вывод о том, что клубная культура распространилась на широкие слои населения, способствовала консолидации новых страт городского сообщества. Определено, что сформировался новый тип клуба, который представлял собой досуговый комплекс. Установлено, что клубный досуг в этот период стал частью городского образа жизни.

Ключевые слова: клубный досуг, модернизация, демократизация, горожане, повседневность, образ жизни.

The problem of Russian Empire city dwellers' club leisure modernization on the example of Kharkiv has been considered in this paper. The article focuses on the trend of the democratization of clubs and the emergence of ones on the basis of the interests or profession, the change of their role in citizens' everyday life. The conclusion has been made that the club culture had spread to the wider layers of population, had helped in the consolidation of new strata of the urban community. It was determined that a new type of a club had arisen. The last one was a leisure complex. It has been concluded that the club leisure became the part of the urbanism at that period.

Keywords: club leisure, modernization, democratization, city dwellers, everyday life, lifestyle.

Для урбаністів не секрет, що в містах, особливо великих, міжособистісні стосунки зведені до мінімуму. Харків, зростаючи в період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. швидкими темпами, був саме таким містом, відповідно, навіть за умов підвищення ролі дозвілля в народних масах, постала проблема міжособистісного відчуження. Її можна було подолати шляхом долучення до корпоративних зібрань, що об'єднували людей за їх вподобаннями чи професією, а також займались організацією дозвілля, причому не тільки членів. Тому вивчення клубного дозвілля допоможе розібратись у глибинних процесах групової та міжособистісної комунікації жителів великих міст Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Вивчення історії клубного дозвілля в Харкові саме по собі має тривалу, хоч і не надто насичену, історію. Розпочалось воно на початку ХХ ст. в загальновідомій праці Д. Багалія та Д. Міллера в суто позитивістському ключі й контексті станового побуту дворян та купців, а також історії Народного будинку [3, с. 767-772]. Товариство поширення в народі грамотності підготувало 1911 р. історичний огляд своєї діяльності [14] та 1913 р. – ювілейне видання до 10-річчя Народного будинку [8].

© Альков В. А., 2013

Радянськими дослідниками клуби розглядалися як традиційні заклади культури, що обслуговували в дореволюційній Російській імперії лише жителів центрів значних міст, серед яких лише меншість мала практичну можливість більш-менш систематично користуватись послугами цих закладів [27, с. 75]. Їх історія перебувала на периферії. Приміром, «Історія міст та сіл» відзначає харківський Робітничий будинок лише в контексті революційної боротьби трудящих [16, с. 88]. При цьому значно важливіший у міському житті Народний будинок проігноровано. Про такі заклади йшлося лише в контексті культурного життя міста [26, с. 140]. Тим не менш, було зроблено низку фундаментальних висновків, приміром, дослідниця Н. Зоркая зазначила, що стрімке зростання міст прямо відбивалося й на традиційних формах споживання культури [13, с. 8], до яких можна впевнено віднести й клуби. Відповідно, у клубному дозвіллі мали відбутись модернізаційні зміни.

З проблем клубного дозвілля досі не створено загального наративу. Здебільшого на сучасному етапі про нього йдеться в контексті історії повсякденності міст Російської імперії. Зокрема, значну увагу клубному дозвіллю Москви приділили В. Руга та А. Кокорев у загальній роботі з питань повсякдення цього міста [32], Казані – в аналогічній роботі О. Вішленкової, С. Малишевої та О. Сальникової [5]. Та з'явилися і праці, присвячені йому безпосередньо – на прикладі північнокавказького регіону проблему клубного дозвілля дослідила О. Клімашкіна [17]. Історію клубів у Російській імперії висвітлила Л. Зав'ялова [12]. Увагу проблемі клубної комунікації та дозвілля в загальній статті приділила О. Долгих [9], наголосивши на надстановому принципі функціонування клубів у той період. У відомій краєзнавчій розвідці «Харьков. От крепости до столицы» [22, с. 234-237] А. Лейбфрейд та Ю. Полякова помітили тенденцію до створення в місті професійних клубів та клубів за інтересами. Короткий огляд діяльності клубів наведено в роботі «Історія міста Харкова ХХ століття» [15, с. 60]. В. Альков торкнувся проблеми харківського клубного дозвілля через аналіз статутів установ [1]. На сьогодні можна говорити лише про підготовчий етап у вивченні проблем клубного дозвілля в містах Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зокрема, в Харкові.

Основу джерельної бази роботи становлять головно матеріали періодичного друку кінця ХІХ – початку ХХ ст. [45], статuti [28; 35-39] та звіти [25; 43-44] клубних установ, путівники Харковом [7; 30-31], архівні матеріали Державного архіву Харківської області (фондів 29 – Харківської губернської установи в справах союзів та товариств, 52 – Управління харківського поліцеймейстера, 200 – Товариства поширення в народі грамотності) [46] та Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (фонди 336 – Губернського жандармського управління, 705 – Охоронного відділення та 2023 – харків'янина Є. Гордієнка) [48], особистого архіву Л. Удовенко [47].

Завданнями статті є на прикладі Харкова простежити розвиток тенденції до демократизації клубного дозвілля через створення об'єднань за професійною ознакою та ознакою уподобань й у зв'язку з цим визначити роль клубів у житті міського співтовариства др. пол. ХІХ – початку ХХ ст., чого в історіографії ще не було зроблено.

Із предмета дослідження ми виключили благодійні, спортивні (у тому числі аероклуб та автоклуб), технічні, національні товариства, студентські земляцтва, товариства захисту дітей, грамотності, християнські, антиалкогольні тощо, зважаючи на їх специфічні функції й цілі, хоча вони також, безперечно, долучалися до організації дозвілля в місті. Їх функціонування потребує окремого розгляду. У даному випадку нас передусім цікавить процес поширення клубної культури від вищих станів до інших міських страт. Клубне дозвілля тут виступає символічним виявом корпоративної солідарності. Ми обрали як предмет розгляду товариства, головною метою яких згідно зі статутом та практичною діяльністю була організація дозвілля. Типовою для цих клубів була мета, зафіксована, як приклад, у статуті Зібрання службовців Південної залізниці: «надати своїм членам та їх сім'ям можливість із задоволенням і користю проводити вільний від занять час» [35, с. 3].

Як відомо, у другій половині XIX ст. організація дозвілля багато в чому віддзеркалювала стану організації російського суспільства, відпочивали та розважались у своєму колі [23, с. 137]. У своїх спогадах корінна жителька Харкова Л. Пушкарьова підкреслювала, що наприкінці XIX – на початку XX ст. існував чіткий розподіл розваг людей за статевими, віковими, територіальними, традиційними й майновими ознаками [47]. Зауважимо, що про становість вже не йдеться. У клубах членство заборонялось лише особам з неповноцінним правовим статусом: учням, жінкам, нижчим чинам тощо [9, с. 56]. Та, приміром, студенти цей порядок порушували [45, 1890, 1 януаря]. У Харкові лише товариство «Просвіта та відпочинок» не мало таких обмежень [46, ф. 29. оп. 1, спр. 262, арк. 4].

1914 р. в путівнику Харковом відзначалось, що особливістю міста на теренах Російської імперії була велика кількість старих та молодих закладів культури, влаштованих силами громадянського суспільства [31, с. 8]. Клуби ж як різнопланові об'єднання мали загальний принцип функціонування – це було суспільство, що самоорганізувалось [9, с. 55], отож ідеться в тому числі про них.

Найстаршим клубом було Дворянське (Благородне) зібрання. Воно протягом періоду все більше приходило в занепад. Спочатку дворяни взагалі не мали свого клубу в Дворянському будинку та обмежувались заходами на дому, приїжджаючи до Харкова з маєтків на зиму. 24 жовтня 1851 р. відкрилось Благородне зібрання, до участі в якому було залучене все дворянство, що мешкало в місті [3, с. 933, 938]. Та невдовзі воно стало допускати в свої лави не тільки дворян та чиновників, а й купців. І хоча даний клуб організував сімейні вечори, маскаради, мав власну бібліотеку, не користувався особливою популярністю [30, с. 215-216]. Членський внесок становив 50 крб при вступі та по 25 крб на рік [3, с. 938]. Бали, що в попередню епоху грали значну роль у дворянському побуті, відсуваються новітніми формами дозвілля на периферію, хоча й поширюються в рамках інших зібрань, а відповідно, і в інших верствах населення. Бали не припиняються [45, 1906, 30 марта], та їх парадно-церемоніальна роль замінюється розважальною. Такі ритуали призвичаювали людей до соціальної групи [11, с. 4], у цій ситуації – до дворянського стану та зберігали їх ідентичність. У залі Дворянського зібрання проходили лекції, художні вечори [45, 1890, 14 марта], концерти знаменитостей, різноманітні виставки [45, 1890, 29 марта; 26 сентября], маскаради й карнавали [45, 1906, 12 януаря], з'їзди для взаємних привітань замість візитів [45, 1906, 5 апреля], ялинки [45, 1906, 8 декабля], а іноді навіть вистави фокусників, дресирувальників [45, 1890, 15 декабля] та лотерея [30, с. 216-217; 45, 1890, 28 януаря]. Та все це були розваги, орієнтовані вже не винятково на дворян, а на міське населення загалом. Тим не менш, ціни на дозвілля в закладі були високими – вхід на костюмований бал 1906 р. коштував 2 крб, а вечеря – 2,25 крб [45, 1906, 2 апреля], що було доступним лише найзаможнішій частині жителів міста. Не завжди справним було опалення, а в прилеглих до головної зали кімнатах не було найнеобхіднішого [45, 1906, 7 ноябля], що ще більше обмежувало вплив зібрання.

Наймасштабнішою в місті була діяльність Харківського Комерційного клубу (неофіційна назва – «Купецьке зібрання»). Він став першою в місті установою, коли об'єднавчим чинником виступила не станова приналежність, як у дворян, а рід занять. Це явище вже на момент появи мало відбиток модернізації суспільства. Мета зібрання була типовою [36, с. 3]. Відповідно до неї проводились найрізноманітніші заходи в сфері дозвілля, що зробило клуб одним із найавторитетніших і наймасштабніших організаторів розваг для городян. На шляху до своєї мети купці викупили перший у місті центр дозвілля – «Вокзал» О. Зарудного [2, с. 41] та перетворили його на осередок свого спілкування та розваг, сполучаючи «приємне з корисним». Комерційний клуб одразу здобув у місті широку популярність, адже був значно демократичніший за свого головного на час появи конкурента – аристократичне Дворянське зібрання [20]. Зауважимо, що подібні заклади існували в Харкові з перервами з 1816 р., та офіційно Комерційний клуб почав діяти 4 листопада 1858 р. Підприємницький підхід Ради старшин дозволив клубу ефективно діяти без малого 60 років. Та не можна сказати, що це був суто комерційний заклад дозвілля, адже 1914 р. прибутки та видатки планувались рівними [43, с. I, 1-3].

Спочатку членами клубу були винятково купці та підприємці-іноземці, та вже 1906 р. 29 % членів (139 з 483) не мали жодного стосунку до підприємництва [33, с. 2-24], хоча в старому статуті 1892 р. це було обов'язковою умовою [36, с. 8]. Так, керівництво клубу призвичаїлось до тенденції демократизації суспільного життя міста. Більшість відвідувачів, що формально не були членами клубу і не брали участі в загальних зборах, уже на початку 80-х рр. XIX ст. становили чиновники та дворяни [30, с. 216], яких діяльність Благородного зібрання не задовольняла. Був передбачений інститут почесних старшин та членів (1906 р. відповідно 8 та 12 [33, с. 2-3]), що не давав істотних переваг, лише засвідчуючи здобутки провідних діячів. 1904 р. кількість членів обмежувалась 400 [28, с. 8], а 1914 р. їх було 474 [43, с. 7], тобто кількісне зростання не було значним, та й не могло таким бути, зважаючи на специфіку соціальної бази. Відповідно до соціального статусу фундаторів, членський внесок був порівняно високим. Він становив 15 крб, а з 1903 р. – 20 крб. Привести гостя коштувало 50 коп., причому члени несли персональну відповідальність за борги й поведінку своїх гостей [28, с. 3].

Комерційний клуб мав у своєму розпорядженні один із найкращих і найпопулярніших у місті розважальних садів [45, 1906, 11 мая], що відвідувався «пристойною публікою» [45, 1890, 8 июля], здебільшого інтелігенцією [45, 1906, 11 мая]. 1885 р. там були побудовані літній театр та парадна зала з естрадою [3, с. 951]. На початку XX ст. недільні гуляння в ньому відвідували понад 2 тис. осіб [45, 1906, 29 июня], адже ціна квитка на гуляння не була захмарна – 50 коп., а для учнів та студентів – 30 коп. [45, 1906, 9 июля]. Були й дешевші варіанти: у добу розквіту популярності ідеї загальнодоступності (1914 р.) ціна становила 20 коп., а для студентів, учнів і дітей – навіть 10 [45, 1914, 16 июня]. За свідченнями журналістів, доходило до того, що в саду важко було рухатись через натовп [45, 1906, 8 августа].

Діяв при клубі також постійний театр, що славився оперними та драматичними виставами, кількість місць у якому 1914 р. збільшилась на 450 і сягнула 1650, зрісши відносно початкової кількості на 35 % та збільшивши збір на 700 крб. При цьому, ціна квитків зменшилась [45, 1914, 16 июля] з 50 до 40 коп. на найдешевші місця [45, 1890, 1 октября; 1914, 7 сентября]. До того театр потерпав через малу кількість місць та значні видатки, та цю проблему вдалось вирішити завдяки впровадженню ідеї загальнодоступності, що була на часі. Крім демократизації закладу був і негативний момент – концентрація глядачів зумовлювала духоту в залі [45, 1914, 13 июня], яка не була розрахована на таку кількість глядачів. Тим не менш, у цьому театрі виступали практично всі провідні російські та українські знаменитості – від Ф. Шаляпіна [45, 1906, 2 мая] до П. Саксаганського [45, 1906, 17 сентября]. Проходили там і гастролі іноземних «зірок». Зауважимо, що таке дозвілля було розрахованим не тільки на членів клубу, переслідуючи й комерційну мету. Це було специфічною рисою клубів нового типу, які внаслідок вищеозначеної демократизації виглядали не як клубні установи, а як комерційні заклади дозвілля.

Коло пропонованих розваг було надзвичайно широким – від серйозних опер до естрадно-циркових номерів та звіринців. Поширеними в середовищі «клубменів» були картярська, більярдна гра, лото та доміно. Влаштовувались народні гуляння, вистави, концерти, сеанси кіно та фонографа [45, 1890, 25 апреля], сімейні, музичні та літературні вечори, бали, маскаради, дитячі ранки, ялинки [45, 1890, 31 декабря], лекції [45, 1890, 5 марта], бенкети [45, 1914, 6 января], грав оркестр, взимку в саду діяла ковзанка [45, 1890, 27 ноября]. Діяли їдальня-ресторан [46, ф. 52, оп. 1, спр. 253, арк. 147], по четвергах влаштовувались обіди та вечери [28, с. 8]. Бібліотека зібрання мала дві читальні зали, де заборонялись паління й картярство. Вочевидь, введення цієї і так очевидної заборони зумовили негативні прецеденти. Як можна зрозуміти, клуб не був позбавлений проблем.

Самою адміністрацією клубу відзначались тіснота та незручність приміщення бібліотеки [43, с. I-II], а журналістами – те, що маскаради замінювали за визначенням журналістів «місця зустрічей для загублених жінок» з «клубничними» «клубними дідками» [45, 1906, 18 февраля]. Сучасниками зазначалось, що в подібних закладах споживалось «море» міцних напоїв [6, с. 119], а розгульність купецтва була «притчею во язицех» громадської думки [19, с. 153-154]. Про Купецьке зібрання тогочасні журналісти писали, що там «не прогресують інтелігентні розваги,

окрім карт», натомість бібліотека клубу була небагатою [30, с. 216]. Пульс клубного життя бився навколо зелених картярських столів [45, 1890, 28 декабля], хоча формально більшість картярських ігор підпадала під заборону як азартні. Картярська гра 1913 р. давала Комерційному клубу приблизно стільки ж коштів, скільки членські внески та платня від гостей [43, с. 1].

1906 р. за ініціативою 400 чоловік зі складу клубу виділився новий – Громадський [45, 1906, 25 лютого], що мав стати більш відкритим, вимагав меншого членського внеску – 15 крб на рік та 5 – при вступі [45, 1906, 9 березня]. Тобто очевидною стала тенденція до ще більшої демократизації.

Серед професійних товариств особливо виділялось своєю активністю в організації дозвілля Харківське зібрання прикажчиків [31, с. 11]. Прикажчики організували лекції, дитячі вечори, концерти, російські та українські вистави. Як зазначено в підсумковому звіті за 1914 – 1915 рр., сад та театр цього зібрання щороку ставали все більш популярними, охоче відвідувались не тільки членами та їх сім'ями, але й сторонньою публікою [44, с. III]. Вхідна платня на танці становила 50 коп. [46, ф. 52, оп. 1, спр. 557, арк. 10]. А от вхід на сімейний вечір у клуб коштував для чоловіків – 1,20 крб, жінок – 70 коп., студентів – 55 коп. [45, 1906, 10 листопада], що не було доступним пересічному городянину. Членський внесок становив 6 крб на рік [38, с. 10], що порівняно з попередніми клубами було зовсім небагато. До членства допускались і представники інших суспільних верств, але без права голосу на зібраннях [39, с. 8]. 1890 р. в клубі було 494 члени [45, 1890, 14 серпня], а 1915 р. він уже налічував 200 засновників, 374 дійсних члени та 211 відвідувачів, тобто загалом 744 члени, що в масштабах підприємницької громади міста і, зважаючи на наявність ще й Комерційного клубу, є значним показником. Найбільшою популярністю, на відміну від більшості клубів, у Зібранні прикажчиків користувалось лото й лише після нього карти [44, с. 2, 7, 38-48]. Товариство мало непогану бібліотеку [48, ф. 2023, оп. 1, спр. 37, арк. 2], якою послуговувались 150 читачів [45, 1914, 18 лютого], сад, де влітку проходили кінопокази [45, 1906, 7 травня]. Загалом у прикажчиків не було багато часу на відпочинок [4, с. 32]. Та інтереси купців вимагали уваги до побуту їх прикажчиків [48, ф. 2023, оп. 1, спр. 37, арк. 1], тому дане товариство користувалось їх підтримкою.

Без особливого розмаху діяло Харківське Економічне зібрання, засноване 1895 р. чиновниками. Воно було спрямоване передусім на сімейне дозвілля [7, с. 176] і не намагалось поширити свою діяльність на інші верстви.

Значну роль у житті міського бомонду грало Офіцерське зібрання 1-ї бригади 31-ї піхотної дивізії (неофіційна, але більш розповсюджена назва – Військове зібрання). Щотижня там проводились сімейні та танцювальні вечори з доволі високою платою – 1 крб. Гості платили менше – 30 коп., але, як і в інших клубах, потребували поручительства членів [30, с. 216]. Діяли й специфічні обмеження. Офіцерам, незалежно від клубу, який вони відвідували, з 1914 р. наказом коменданта заборонялось грати в лото [48, ф. 336, оп. 1, спр. 4686, арк. 12]. Журналістами відзначалась висока якість вечорів у цьому зібранні [45, 1890, 28 декабля]. Сезон розваг починався у вересні, коли офіцери повертались з маневрів [45, 1890, 18 вересня]. Клуб обов'язково включався у відзначення полкових свят [45, 1890, 7 декабля], влаштовував любительські вистави [45, 1914, 14 березня].

Доступ до так само елітарного Літературно-художнього гуртка, як зазначив сучасник, обмежувався високим членським внеском [31, с. 11]. Плата становила 10 крб. для дійсних членів, причому першого року 15, а для кандидатів у члени – 25 крб. щороку [37, с. 6]. Заходи товариства відвідували лікарі, офіцери, місцеві театralи [45, 1914, 14 лютого]. У його складі перебував антрепренер місцевого Драматичного театру М. Синельников. Гурток здебільшого влаштовував сімейні, музичні, танцювальні вечори, вистави, концерти, кабаре для членів, їх сімей і гостей [45, 1914, 14 лютого], у яких ті брали активну участь [45, 1914, 11 лютого]. Організувались виставки [45, 1914, 21 березня], лекції [45, 1914, 3 листопада], літературні доповіді [45, 1914, 11 декабля] тощо, дозволялись ігри, крім азартних, зокрема більярд та кеглі [37, с. 2-12]. Виступали знані артисти, приміром А. Аверченко [45, 1914, 30 листопада]. 1914 р. клуб отримав нове більше й зручніше приміщення [45, 1914, 7 лютого], що було нагальною потребою, адже навіть і в новому місці для публіки не вистачало [45, 1914, 11 листопада].

Як відомо, клуби діяли на теренах Російської імперії з початку XVIII ст. [12, с. 150], та 1906 р. офіційна реєстрація товариств значно спростилась завдяки передачі права затвердження статутів губернаторам [9, с. 58]. Це викликало стрибкоподібне зростання кількості клубів. Харків не став винятком.

Яскраво ілюструє поширення в цей період демократичних тенденцій у сфері культурного життя організація 1906 р. Всестанового клубу за ініціативою 300 чоловік: професорів, адвокатів, лікарів тощо. Там були заборонені азартні ігри, а замість них мали влаштовуватись лекції та реферати [45, 1906, 19 октября].

Інше позастанове товариство – «Просвіта та відпочинок» відповідно до назви мало подвійну мету та організовувало весь спектр заходів, що й інші клуби, але повністю заборонялись картярські та азартні ігри, продаж і вживання міцних напоїв. Дозволялись лише шахи та шашки. Відповідно невеликим був членський внесок – 50 коп. при вступі та 20 коп. щомісяця [46, ф. 29, оп. 1, спр. 262, арк. 4]. Це було пов'язане із тим, що функцією товариства було не тільки організація дозвілля, а й просвіта. Відповідно більша частина заходів була присвячена навчальним цілям [46, ф. 52, оп. 1, спр. 502, арк. 91-92], та влаштовувались і звичайні замиські гуляння [45, 1914, 14 мая].

Газети зазначали, що у зв'язку зі зростанням ролі Харкова як залізничного вузла виросла й кількість залізничних службовців у місті [45, 1890, 30 октября]. Останніх у царині дозвілля об'єднувало Зібрання службовців Південної залізниці в м. Харкові. Воно мало бібліотеку з читальнею, їдальню. Членами стали робітники залізниці станції «Харків» та їхні сім'ї. Внесок був одним із найнижчих – 6 крб. на рік [35, с. 3-6]. Клуб влаштовував заходи за типовою програмою, крім того, приділяючи велику увагу пропаганді здорового способу життя [45, 1914, 20 апреля] та екскурсіям, зі зрозумілих причин маючи безкоштовну можливість проводити останні [45, 1914, 10 мая].

Товариство взаємодопомоги тих, хто займається ремісничою працею, у м. Харкові складалось зі слюсарів, токарів, ковалів, столярів, ливарників та всіх, хто постійно працював на заводах та в майстернях. Члени підрозділялись на три розряди, що сплачували відповідно при вступі та щомісяця 2 крб/1крб, 1,5 крб/75 коп., 1 крб/50 коп. [46, ф. 29, оп. 1, спр. 751а, арк. 115-116]. Це, вочевидь, відображає майнове розшарування робітничого класу.

Діяли в Харкові й зовсім невеличкі специфічні товариства. Приміром, свій професійний клуб мали пожежні заводу Гельферих-Саде, які опікувались організацією дозвілля членів [46, ф. 29, оп. 1, спр. 1252, арк. 156]. Об'єднання мисливців, що були в містах дуже подібними, являли собою маленькі гуртки із тиром для стрільби [29, с. 138]. У Харкові місцеве товариство влаштовувало полювання на прилеглих до міста угіддях [45, 1914, 11 января], призові стрільби [45, 1914, 14 января].

Традиційні клуби все більше відходили від станової замкненості з комерційною метою. У їх приміщеннях проводились перші кінопокази – 1896 р. – уперше в саду Комерційного клубу [24, с. 386], 1897 р. – у Дворянському зібранні [18, с. 111]. Зрозуміло, що станових обмежень для публіки не було. Те саме щодня практикувало на початку XX ст. в своєму саду Харківське товариство прикажчиків [44, с. III]. Як приклад, улітку в саду Комерційного клубу влаштовувались гуляння та концерти з вхідною платою 50 коп. [30, с. 216], а на відвідання маскарадів мали право всі жителі міста та приїжджі [28, с. 10]. Таким чином, у даному випадку належність до певної групи населення значення не мала. У принципі, ефективно функціонувати інакше і Дворянське зібрання і Купецький клуб не могли, адже в місті з населенням близька 200 тис. чол. дворяни становили лише 5,5 % – потомствени та 4 % – особисті, купці – 4 % [7, с. 34-35]. Масові заходи, що організовувались клубами, були доступні для всіх, хто міг сплатити за квиток. Тому люди вже на кінець XIX ст. звикли до клубного дозвілля [45, 1890, 25 февраля], що включало й масові заходи.

Та не будемо заперечувати й певної корпоративної замкненості, приміром, правила бібліотек товариств та зібрань підкреслювали, що вони діють винятково для членів [10, с. 254]. Спрямування уваги на організацію дозвілля своїх членів сприяло неоднорідності суспільного та культурного життя міста [23, с. 137]. На бали в клубах гості без рекомендацій не допускались [40,

с. 151]. Вони, на відміну від членів, сплачували за відвідання закладів, якщо не було обумовлено іншого. Розмір внесків був нездоланим для багатьох бар'єром, а частка городян, що перебували в складі товариств, не могла бути високою [9, с. 56-57]. Клуби формували певну культуру дозвілля [17, с. 37] й були частиною міського ритуалу передусім у середовищі своєї соціальної бази. Та й клубне дозвілля стало цікавити публіку менше, адже зі зростанням розважальної інфраструктури міста розваги стали й так доступні [12, с. 152-153].

Більшість вищезначених клубів концентрувалась у зоні долучення до міського способу життя – тобто в центрі міста. Це було й є загальним явищем для всіх розважальних закладів. Та клуби новітнього типу – Народний та Робітничий будинки діяли в місцях концентрації цільової аудиторії – на відносній околиці [31, карта].

Поступово в суспільстві назріла потреба в культурному розвитку народу. У цьому були зацікавлені всі – міська влада, промисловці (А. Пільстрем, М. Гельферих тощо), культуртрегери (С. Раєвський, В. Данилевський та ін. [46, ф. 200, оп. 1, спр. 237, арк. 1-2]) та найбільш свідомі робітники. Саме завдяки цьому почалось впровадження «розумного дозвілля» [34, с. 306-307], «боротьба з невіглаством та бездіяльним розгулом» [46, ф. 200, оп. 1, спр. 237, арк. 63]. Місце традиційних шинків, де малозабезпечені верстви проводили своє дозвілля, мав посісти Народний будинок [41, с. 527]. Виникнення цього особливого різновиду клубів, покликаних задовольняти духовні потреби малозабезпечених верств населення, у першу чергу робітників, відноситься до кінця XIX ст. 1900 р. почав роботу Народний будинок у Санкт-Петербурзі на 3 тис. місць [34, с. 307].

Харківський будинок, відкритий 2 лютого 1903 р., був розрахований на 1054 місця в театрі, 150 – у бібліотеці та 200 – у чайній [14, с. 217, 224]. Крім цього, він мав їдальню та книготоргівлю, гуртки, сквер, навіть свій невеличкий художній музей. Розмаїтою діяльністю культуртрегери намагались залучити якомога більше публіки. Як відзначив краєзнавець А. Лейбфрейд, це був праобраз робітничих клубів, будинків та палаців культури [21]. Основною діяльністю клубу було влаштування вистав [3, с. 770], а вже потім концертів і лекцій. До 1910 р. 381 виставу, 103 читання, 12 концертів, 7 опер, 15 лекцій відвідало понад 340 тис. чол. [14, с. 224], тобто в середньому по 657 глядачів на захід, що свідчить про наповненість зали трохи більш ніж наполовину. На місяць ставилось 6 – 8 вистав, фактично двічі на тиждень [46, ф. 200, оп. 1, спр. 279, арк. 111; спр. 468, арк. 78-79]. За 10 років існування будинку вистави, опери та концерти в будинку відвідали 557804 чол., у середньому 800 на виставу. 1912 р. ця цифра сягнула 869 [8, с. 9]. Тобто очевидним є зростання відвідування вистав. Лекції були менш вдалі. Зауважимо при цьому, що під час виступу в Народному домі надзвичайно популярного серед робітників Ф. Шаліпіна публіки набралось 1,5 тис. чол., що перевищило проектну місткість зали [42, с. 654]. У святкові дні відвідування також могло сягати більш ніж 1200 чол. [25, с. 11], а в окремих випадках – і 2 тис. [48, ф. 336, оп. 1, спр. 1904, арк. 5]. Ціни на місця в театрі харківського Народного будинку могли коливатись від 5 до 50 коп., у середньому становлячи 20 – 25 коп. Перші 3 ряди були недоступні робітникам, оскільки ціни там сягали 1-2 крб [25, с. 31]. Така градація визнавалась міськими урядовцями загальнодоступною [46, ф. 200, оп. 1, спр. 240, арк. 18] в значенні «для всіх». Найдешевші місця, що становили більшість, дійсно таки були доступні й для незаможної публіки. Та ціни зростали, 1916 р. вони вже починались від 10 коп., що ускладнювало відвідання найбільш незаможними. Лише 60 місць з 1056 лишались безкоштовними [46, ф. 200, оп. 1, спр. 468, арк. 78-79], тому для боротьби з «безквитковими» довелось встановити перегородку біля каси [25, с. 6-7]. Траплялись ексцеси із поведінкою непідготовленої робітничої публіки, та з часом їх вдалось позбавитись шляхом виховання [8, с. 13].

Будинок Робітника, заснований 1909 р. [16, с. 88], не відіграв великої ролі в дозвіллі робітничого класу. Його зала була зовсім невеличкою, приміром, під час виступу там Ф. Шаліпіна абсолютна більшість бажаючих не змогла туди потрапити [42, с. 149]. Та там проходили заходи, влаштовані окремими заводами міста, зокрема Гельферих-Саде [46, ф. 52, оп. 1, спр. 532, арк. 333], товариством непитущих робітників [46, ф. 52, оп. 1, спр. 450в, арк. 374] тощо. Основним завданням такого роду закладів, як зазначали сучасники, було виховання мас [48, ф. 705, оп. 1, спр. 501, арк. 23].

Як вже зазначалось, саме заклади нового типу стали праобразами клубів радянського періоду. За даними на червень 1917 р. в Харкові діяло вже 13 таких робітничих клубів [15, с. 60].

Таким чином, роль клубів у Харкові не обмежувалась корпоративним спілкуванням та дозвіллям. Через ці форми комунікації відбувалась консолідація професійних спільнот та спільнот за інтересами, робітничого класу. За допомогою організації дозвілля для городян поширювалась клубна культура та культура дозвілля загалом. Клуби, що зазнали впливу модернізаційних явищ у суспільстві, сприяли як підтриманню самосвідомості в межах своєї страти, так і утвердженню нових міських ідентичностей. Нестача спілкування в умовах пришвидшення темпу життя та згортання міжособистісних відносин компенсувались для членів клубів спілкуванням у межах їх корпорації, що було засновано на спільності інтересів та потреб. Крім того, існували практики клубного дозвілля «для обраних» та «для всіх», причому один клуб міг послуговуватись обидвома. У розвитку клубного дозвілля простежується станова емансипація, коли раніше недоступні для середніх і нижчих верств клуби з їх розважальною інфраструктурою поширюють свою діяльність і на них, виникають специфічно орієнтовані. Можна говорити про формування нового типу клубу «для всіх», що представляв собою дозвілєвий комплекс і став основою для подальшого розвитку клубної культури в радянські часи. Клубне дозвілля в др. пол. XIX – на початку XX ст. набуло статусу частини міського способу життя.

Література

1. Альков В. А. Статути клубів як джерело вивчення дозвілля мешканців Харкова на початку XX століття / В. А. Альков // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 61-ї наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р.). – Х. : Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – С. 22-23.
2. Антонов А. Сады и парки Харьковской губернии / А. Антонов, А. Парамонов. – Х. : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2008. – 176 с.
3. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год). В 2-х т. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Х. : Харьковская книжная фабрика им. М. В. Фрунзе, 1993. – Т. II. XIX – начало XX века. – 1993.
4. Бобошко М. Т. Дневник приказчика Матвея Тихоновича Бобошко / М. Т. Бобошко. – Полтава : Барз, 2005. – 296 с.
5. Вишленкова Е. А. Культура повседневности провинциального города: Казань и казанцы в XIX – XX вв. / Е. А. Вишленкова, С. Ю. Мальшева, А. А. Сальникова. – Казань : Казанский государственный университет, 2008. – 452 с.
6. Гиляровский В. А. Москва и москвичи / В. А. Гиляровский. – М. : АСТ, 2009. – 413 с.
7. Гусев А. Н. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях / А. Н. Гусев. – Х. : Сага, 2008. – 274 с.
8. Десятилетие Народного Дома Харьковского общества грамотности. 1903 – 1913. – Х. : Типо-Литография М. Сергеева и К. Гальченко, 1913. – 72 с.
9. Долгих Е. В. Городская повседневность рубежа XIX – XX вв.: структура общественного быта / Е. В. Долгих // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 2010. – № 1. – С. 49–64.
10. Ерёмин И. А. Уставы и правила библиотек как источник по истории повседневной жизни провинции в конце XIX – начале XX века / И. А. Ерёмин // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. – 2008. – №4. – С. 249-273.
11. Захарова О. Ю. Светские церемониалы в России XVIII – начала XX в. / О. Ю. Захарова. – М. : Центрполиграф, 2001. – 329 с. – (Россия забытая и неизвестная. Российский образ жизни).
12. Завьялова Л. Новый род собрания, называется клуб... Метаморфозы Английского клуба в России / Л. Завьялова // Родина. – 2003. – № 5-6. – С. 150–153.
13. Зоркая Н. М. На рубеже столетий. У истоков массовой культуры в России 1900 – 1910 годов / Н. М. Зоркая. – М. : Наука, 1976. – 304 с.
14. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869 – 1909. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1911. – 264 с.
15. Історія міста Харкова XX століття / [О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.]. – Х. : Фоліо, 2004. – 686 с.

16. Історія міст та сіл. Харківська область / [під ред. М. А. Сіроштана]. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1967. – 1002 с.
17. Климашкина Е. Ю. Клубы как один из видов досуговых обществ и их роль в повседневной жизни Дона и Северного Кавказа в XIX – начале XX в. / Е. Ю. Климашкина // Научные проблемы гуманитарных исследований. – 2010. – № 11. – С. 33-39.
18. Кушнар'ов Є. П. 100 кроків харківською землею / Є. П. Кушнар'ов. – Х. : Фоліо, 2004. – 351 с.
19. Левандовская А. А. «Тёмное царство»: Купец-предприниматель и его литературные образы / А. А. Левандовская, А. А. Левандовский // Отечественная история. – 2002. – № 1. – С. 146-158.
20. Лейбфрейд А. Ю. Коммерческий клуб / А. Ю. Лейбфрейд // Грани. – 1999. – 29 января – 4 февраля.
21. Лейбфрейд А. Ю. Народные дома / А. Ю. Лейбфрейд // Слобода. – 1992. – № 6.
22. Лейбфрейд А. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х. : Фолио, 1998. – 335 с.
23. Литягина А. В. Досуг в городах России во второй половине XIX – начале XX в. / А. В. Литягина // Вопросы истории. – 2007. – № 10. – С. 126-142.
24. Миславский В. Кинематографическая история Харькова 1896 – 2010. Имена. Фильмы. События / В. Миславский. – Х. : С.А.М., 2011. – 436 с.
25. Отчёт о деятельности Комитета по управлению Народным домом Харьковского общества Грамотности за 1906 г. – Х. : Б. и., б. г. – 38 с.
26. Петровская И. Театр и зритель в провинциальной России. Вторая половина XIX века / И. Петровская. – Л. : Искусство, 1979. – 248 с.
27. Пича В. М. Культура досуга / В. М. Пича, И. В. Бестужев-Лада, В. М. Димов и др. – К. : КГУ, 1990. – 240 с.
28. Правила Харьковского коммерческого клуба. – Х. : Паровая типо-литография М. Я. Дрейшуля, 1904. – 13 с.
29. Путеводитель и справочник по Одессе. – Одесса : Одесские новости, 1910. – 368, CLXV с.
30. Путеводитель по г. Харькову / [под ред. И. А. Устинова]. – Х. : Типо-литография И. В. Попова, 1881. – 362 с.
31. Путеводитель по Харькову. – Х. : Тип.-лит. Сергеева и Гальченко, 1914. – 145 с.
32. Руга В. Москва повседневная. Очерки городской жизни начала XX века / В. Руга, А. Кокорев. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 512 с.
33. Список членов Харьковского Коммерческого клуба за 1905–1906 год. – Х. : Типо-литография М. Я. Дрейшуля, 1906. – 24 с.
34. Свифт Э. Развлекательная культура городских рабочих конца XIX – начала XX века / Э. Свифт // Развлекательная культура России XVIII – XIX вв. Очерки истории и теории / [ред.-сост. Е. В. Дуков]. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2000. – С. 300–315.
35. Устав собрания служащих Южных железных дорог в городе Харькове. – Х. : Печатное искусство, 1912. – 20 с.
36. Устав Харьковского коммерческого собрания. – Х. : Тип. Зильберга, 1892. – 22 с.
37. Устав Харьковского литературно-художественного кружка. – Харьков : Типо-литография М. Зильберг и сыновья, 1912. – 24 с.
38. Устав Харьковского собрания приказчиков. – Х. : Печатное дело, 1911. – 27 с.
39. Устав Харьковского собрания приказчиков. – Х. : Печатня С. П. Яковлева, 1903. – 28 с.
40. Утешева Г. В. «Емансипація» бально-маскарадної культури Катеринослава на зламі XIX – XX століть / Г. В. Утешева // Історія і культура Подніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. Вип. 5. – Дніпропетровськ : НГУ, 2008. – С. 147-154.
41. Хренов Н. А. Хронотоп балагана как архаического истока зрелищ XX века и воспроизводства мифологического мышления / Н. А. Хренов // Мир психологии. – 2001. – № 4. – С. 46–67.
42. Фёдор Иванович Шаляпин. Том первый. Литературное наследство. Письма / сост. Е. А. Грошева. – М. : Искусство, 1976. – 760 с.
43. Харьковский Коммерческий клуб. 56-й отчёт за 1913-1914 год. – Х. : Тип. фирмы А. Дарре, 1914. – II, II, IV, 3, III, II, II, 32 с.
44. Харьковское собрание приказчиков. XIII отчёт за 1914–1915 г. – Х. : Тип. И. Н. Аничкина, 1915. – Х, 48 с.
45. Южный край (щоденна газета, м. Харків, 1890, 1906, 1914 рр.).
46. Державний архів Харківської області.
47. Особистий архів Удовенко Л. О. Спогади Л. І. Пушкар'ової.
48. Центральний державний історичний архів України, м. Київ.